

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ І ПРАВА ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЮ ЕЛІТОЮ УКРАЇНИ

Аналізується реалізація політики українською владою і роль права в цьому процесі. Досліджуються теоретичні аспекти взаємодії політики і права, проаналізовані конкретні приклади такої взаємодії в українській практиці державотворення, визначаються негативні моменти у співвідношенні політики і права, розглядаються можливі шляхи покращення ролі права при вирішенні політичних питань українською владою.

Ключові слова: політика, право, правова політика, політична доцільність, політико-управлінська еліта.

Kukuruz Oksana. Model uprawiania polityki i przestrzeganie prawa przez elitę polityczno-administracyjną Ukrainy.

Autorka poddała analizie praktykę rządzenia stosowaną przez ukraińskie władze i rolę prawa w tym procesie. Zbadała teoretyczne aspekty współzależności polityki i prawa, przeanalizowała konkretne przykłady takiej współzależności w procesie budowy ukraińskiego państwa, wskazała negatywne przypadki współzależności polityki i prawa, naświetliła możliwe działania zmierzające do podniesienia rangi prawa w procesie rozwiązywania kwestii politycznych przez ukraińskie władze.

Słowa kluczowe: polityka, prawo, polityka prawna, celowość polityczna, elita polityczno-administracyjna.

Кукуруз Оксана. Реализация политики и права политико-управленческой элитой Украины.

Анализируется реализация политики украинской властью и роль права в этом процессе. Исследуются теоретические аспекты взаимодействия политики и права, проанализированы конкретные примеры такого взаимодействия в украинской практике государственного строительства, определяются негативные моменты в соотношении политики и права, рассматриваются возможные пути улучшения роли права при решении политических вопросов украинской властью.

Ключевые слова: политика, право, правовая политика, политическая целесообразность, политико-управленческая элита.

Kukuruz Oksana. Realization politics and law by political and administrative elite of Ukraine.

Politics realization by the Ukrainian authority and role of law in this process are analyzed. The interaction between theoretical aspects politics and law, their examples in the Ukrainian practice of state building, their negative moments are studied. The ways of improvement role of the law in resolving the political issues by the Ukrainian authority are proposed.

Key words: politics, law, legal politics, political appropriateness, political and administrative elite.

Політика і право є найважливішими та найскладнішими суспільними регуляторами. Вони мають багато спільних властивостей, наприклад, регулятивно-спрямовуючий вплив на соціальне життя, значною мірою єдине поле для дій, спільну мету. Остання полягає у впорядкуванні суспільних відносин, у розвитку суспільства. Від сприйняття політико-управлінською елітою ролі права у суспільному житті залежить результат конкретних реформ і перспективи певної держави стати демократичною і економічно ефективною. Від її політико-правової свідомості, культури, рівня інтелекту, здатності приймати обґрунтовані рішення, втілювати в життя адекватну тактику і стратегію залежить розвиток держави. Діяльність влади, в першу чергу, забезпечується політичними і правовими засобами. Будь-які серйозні зміни у будь-якій галузі (економічній, фінансовій, сільськогосподарській і т.д.) розпочинаються з політичної волі, політичного рішення влади і супроводжуються необхідними нормативно-правовими актами.

Окремим аспектам політики і права як суспільних регуляторів присвячені публікації Є. Гришиної, І. Кресіної, М. Матузова, В. Селіванова, Ю. Шемшученка, О. Ющика. Однак, на сьогодні політичною наукою недостатньо досліджується співвідношення політики і права в українському політичному процесі. Метою цієї статті є аналіз реалізації політики

українською владою і роль у цьому процесі права. Завдання полягають у тому, щоб з'ясувати теоретичні аспекти взаємодії політики і права, проаналізувати конкретні приклади такої взаємодії в українській практиці державотворення, визначити негативні моменти у співвідношенні політика і право, розглянути можливі шляхи покращення ролі права при вирішенні політичних питань українською владою.

«Політика – найскладніший предмет правового опосередкування, оскільки в ній акумулюється величезна кількість суб'єктивних факторів, нерідко протилежних, різноспрямованих. Знайти розумний баланс цих устремлінь і є завданням права і закону», – зазначає І.О. Кресіна [1, с. 469]. «Політика має бути не тільки розумною, науково обгрунтованою, базуватися на пізнаних об'єктивних закономірностях, зокрема соціальних, а й справедливою стосовно більшості народу, засновуватися на праві», – стверджує В. Селіванов [2, с. 9]. Політика повинна бути правовою, а право – ефективно сприяти проведенню розумної державної політики в інтересах більшості населення держави – зазначає Є. Гришнова [3]. Загалом науковцями виділено декілька підходів до розуміння співвідношення політики і права. Перший підхід обгрунтовує розуміння, що право створюється владою, має суб'єктивний характер, відтак у цьому співвідношенні політика є визначальною. Згідно з другим підходом, право, незалежно від правотворчості і правозастосування, згодом відокремлюється від влади, є об'єктивним і підпорядковує політику. Найбільш адекватним, мабуть, буде підхід про взаємопроникнення політики і права. Зрозуміти такий зв'язок можна через категорію «правова політика». Остання втілюється за допомогою правових засобів і використовує методи правового регулювання.

Існують й інші підходи, які не розділяють поглядів щодо пріоритету природного права над політикою і про першочерговість політики над правом. Зокрема, французький юрист Ж. Карбоньє вважає, що «...політика і право – це два способи діяльності влади. В праві влада виражає себе, встановлюючи норми тривалої дії, за виконанням яких вона постійно слідує. В політиці влада виражає себе періодичними рішеннями, які вона приймає на основі виробленої нею програми дій» [4, с. 43]. Новозеландський юрист Д. О'Коннелл вважає, що, розглядаючи питання про взаємодію політики і права, потрібно враховувати поділ системи права на право публічне і приватне. Публічне право, на його думку, за своїм характером є політичним, оскільки стосується взаємовідносин народу з державою і є прерогативою суверенної влади. Його об'єктом є проведення державної політики або регламентація чи розпорядження публічною власністю. Натомість, приватне право стосується власності індивідів і врегулювання спорів між ними і не має відношення до управління державою [5, с. 305]. Ф. А. Хайек взагалі вважає, що публічне право – це не зовсім право, бо воно занадто часто змінюється за політичними мотивами [6, с. 151].

Варто зазначити, що співвідношення політики і права є змінним. Зокрема, російський науковець М. Матузов вважає, що воно залежить від таких чинників, як: соціальна природа суспільства, ступінь його демократичності, цивілізованості; рівень правосвідомості, правової культури; стан законності і правопорядку, прав людини; форма влади, тип політичного режиму [7, с. 6]. Крім названих чинників, варто окремо виділити діяльність політико-управлінської еліти.

Аналіз діяльності представників української політико-управлінської еліти свідчить про те, що політика нею реалізується часто з порушенням права на основі політичної доцільності. У процесі української модернізації є безліч прикладів, коли еліта ставить певну мету і досягає її за допомогою різноманітних механізмів, які є не зовсім правовими. До таких прикладів належать зміни щодо формування парламентської більшості у Верховній Раді України, зміни до Конституції України 2004 і 2010 рр., призначення дати майбутніх парламентських виборів. З 2006 до 2010 рр. формування парламентської більшості в Україні супроводжувалося численними конфліктами, а її легітимність часто ставилася під сумнів. Протягом цього часу в Регламент вносилися зміни щодо можливості входження окремого депутата до коаліції. У Конституції України формулювання створення коаліції було не чітким, тому частина депутатів

двічі зверталася до Конституційного Суду України. У рішенні останнього від 25.06.2008 р. зазначалося, що «...утворення депутатських фракцій є однією з важливих характеристик структури сучасних парламентів. Об'єднання депутатів у фракції має на меті консолідацію зусиль для досягнення цілей та завдань, визначених виборчими програмами політичних партій (виборчих блоків політичних партій), та об'єктивно приводять до необхідності дотримання депутатами вимог фракційної дисципліни». У Рішенні від 8 квітня 2010 р. Конституційний Суд України визнав, що окремі народні депутати, зокрема ті, які не перебувають у складі фракцій, що ініціювали створення парламентської коаліції, мають право входити до складу коаліції. Варто зауважити, що Конституція України була в такій же редакції. На нашу думку, рішення Конституційного Суду України було неочікуваним і нелогічним, оскільки у 2008 році ним же було прийняте абсолютно протилежне рішення. Ще цікавішим є обґрунтування такого рішення, що у 2008 р. тлумачення відбувалося без урахування чинного на той час Тимчасового Регламенту, який був визнаний неконституційним. «Сьогодні конституційне положення щодо встановлення засад формування коаліції Конституцією і Регламентом реалізоване з набуттям чинності 17 лютого 2010 р. Закону України “Про Регламент Верховної Ради України”, тому офіційне тлумачення відповідних положень Конституції та Регламенту щодо формування коаліції має відбуватися у їх системному зв'язку» [8]. Така мотивація дає підстави думати, що у нас закон має вищу юридичну силу, ніж Конституція. Такою заплутаною є правова дійсність з цього питання.

Демократична процедура утворення коаліції на основі консенсусу була замінена на досягнення мети за допомогою порушення права. Можна припустити, що після декількох років нестабільності в середовищі парламентської більшості була необхідність надати можливість окремим депутатам входити до неї. Однак становлення правової держави можливе лише за умови виконання вже діючого законодавства або його легітимної зміни.

Наступний приклад – зміна Конституції України у 2004 р., а через 6 років повернення до її попередньої редакції. У 2004 році врегулювання конфлікту між політичними силами відбулося завдяки певним політичним домовленостям, в тому числі про зміну Конституції. Однак такий компроміс був реалізований із порушенням права. 1. До законопроекту, на який був отриманий висновок Конституційного Суду України (КСУ), були внесені доповнення і уточнення. Тобто остаточний законопроект, який був прийнятий як закон, не був узгоджений із КСУ. 2. Прийняття змін до Конституції відбувалося «пакетним голосуванням», що також є порушенням процедури. Але на той момент існувала саме така політична доцільність і її реалізували з порушенням права. Декілька років уся держава функціонувала відповідно до Основного Закону. У 2007 р. депутати звернулися до КСУ із запитом про конституційність змін 2004 р., але КСУ відхилив це подання, зазначивши, що воно не в його компетенції.

Однак 1 жовтня 2010 р. КСУ оголосив про скасування політреформи 2004 р. У Рішенні Конституційного Суду України зазначалося, що при ухваленні закону № 2222 був порушений порядок його розгляду і прийняття, оскільки він був прийнятий без отримання обов'язкового висновку Конституційного Суду України. Тобто, Верховна Рада України (ВРУ) перевищила свої повноваження, оскільки вона не могла змінити Конституцію без висновку Конституційного суду. Безперечно, підстави для такого рішення були, однак чому це було реалізовано лише у 2010 р.? Відповідь полягає у тому, що змінилася політико-управлінська еліта, яка мала іншу мету, ніж попередня. Потрібні були значні президентські повноваження, а необхідної кількості голосів депутатів для зміни Конституції у ВРУ не було. Тому тільки тепер згадали про те, що Конституція України 6 років тому була змінена з порушенням права. Виникла ситуація, за якої вся держава з 2006 р. жила не в правовому полі. Усі прийняті закони, зміни не конституційні. Також актуалізувалося питання про легітимність діючої влади, з'явилась неузгодженість у законодавстві, тобто безліч правових колізій.

Однією з проблем, яка виникла із зміною Конституції України в такий спосіб, стало визначення дати парламентських виборів. Згідно з Конституцією України в редакції 1996 р., яка знову набула чинності у 2010 р., парламентські вибори мали б відбуватися навесні 2011р.,

а згідно з Конституцією 2004 р. – у жовтні 2012 р. З одного боку, депутати обиралися на термін 5 років, а з іншого – потрібно діяти відповідно до діючого законодавства, якщо інше не передбачене законом (не зазначена дата вступу в силу певної норми). До такої ситуації призвела зміна Конституції без забезпечення відповідної нормативної бази. І знову ж таки вирішальним було рішення Конституційного Суду України, який визначив, що вибори мають відбутися у 2012 р. Правила гри знову змінили під час гри, що суперечить європейським принципам ведення політики. В даному випадку найважливішими були політичні, а не правові аргументи.

Отже, в Україні взаємозв'язок політики і права найкраще можна прослідкувати через поняття політична доцільність. Остання має величезний вплив на державотворення і правотворення в Україні. У тлумачному словнику української мови слово «доцільний» подається як відповідний поставленій меті, практично корисний, розумний, раціональний, мудрий [9, с. 837]. Доцільністю часто обґрунтовуються певні рішення і дії влади у суспільствах, в яких відбувається трансформація політико-правової системи. Словосполучення «політична доцільність» очевидно означає, що рішення, які приймаються владою, її діяльність, відповідають поставленій меті. Ці рішення, діяльність є практично корисними, раціональними. В такому контексті поняття «політична доцільність» є нейтральним. Щоб це поняття набрало негативного або позитивного змісту, необхідно знати мету, яку поставила перед собою влада. Якщо виходити із ідеалістичних теоретичних концепцій, то політика – це впорядкування суспільних відносин, спрямованих на їх вдосконалення, розвиток, забезпечення основних прав людини і громадянина. У сучасному політичному процесі справедливе урядування повинно забезпечуватись правом. Отже, з теоретичної точки зору, політична доцільність – це раціональні рішення і практично корисна діяльність влади, в рамках існуючого законодавства, спрямована на покращення життя певного суспільства.

На практиці українські політики не дають визначення цьому поняттю, вони подають його як мотивацію певного рішення чи дії влади, ототожнюючи її з необхідністю. Однак це не завжди відбувається у правовому полі, не завжди зрозуміло, яку мету і ким було поставлено, яким повинен бути результат. Необхідною може бути зміна форми правління, виборчої системи, якщо для цього визріли об'єктивні умови, але це повинно відбуватися в межах діючого законодавства. Ю.С. Шемшученко зазначає, що міркування політичної доцільності не є підставою для прийняття закону з порушенням відповідної процедури, не у відповідності з чинною Конституцією України [10, с. 34]. На стадіях творення права і його практичної реалізації повинні переважати загальнонародні інтереси, а не інтереси правлячої еліти, певних бізнесових груп. Рідко бувають випадки, коли справді потрібно приймати рішення, які є не зовсім правовими. Вважається, що за допомогою політичної доцільності приймаються рішення, відбуваються дії, які мінімізують негативні наслідки певної ситуації, події і таким чином виправдовують їх неправовий характер. Наприклад, задля недопущення збройного протистояння між громадянами і владою, швидкого реагування на міжнародну небезпеку, недопущення кризи в певній галузі господарства і т.д. Тобто, спрацьовує сформульований Н. Макіавеллі принцип – «мета виправдовує засоби».

Проаналізувавши коментарі політиків, політологів, юристів щодо певних подій, ситуацій в Україні, де на їх думку домінує політична доцільність, можна зробити наступний висновок. В Україні політична доцільність – це вирішення певного питання всупереч законам держави або з порушенням окремих норм закону. Сюди ж належать недотримання загальноприйнятих демократичних принципів суспільного життя, наприклад, зміна виборчого законодавства під час виборчого процесу. У такому контексті політична доцільність може бути виправданням авторитарних методів управління в демократичному суспільстві. У країнах Давнього Сходу деспотію обґрунтовували божественним характером державної влади, а в сучасних демократіях авторитарні прояви влади виправдовують політичною доцільністю.

Мотивація діяльності політиків за допомогою поняття «політична доцільність» може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Часто за допомогою цього поняття політика

підпорядковує собі право. Політична доцільність не має чіткої незмінної структури, вона відображає суб'єктивний підхід певної частини політичної еліти. Відповідно результат її застосування залежить від політичної, правової свідомості і культури представників еліти, переважання у них особистих чи державницьких цілей, наявності професіоналів, які можуть спрогнозувати подальший розвиток держави. Рішення, які не відповідають діючому законодавству, але дозволяють врегулювати серйозний політичний конфлікт, не допустити кризи у певній галузі господарства, покращити життя суспільства, можуть прийматися лише народними представниками, які мають значний ступінь суспільної довіри. Причому мається на увазі не рівень підтримки на виборах, а позитивна оцінка діяльності певної гілки державної влади протягом тривалого часу.

Отже, всі наведені приклади свідчать про те, що політико-управлінська еліта ставить конкретні цілі і досягає їх, незважаючи на діюче законодавство, на думку суспільства, експертів. Відбувається демонстрація досягнення політичної мети псевдо-правовими засобами. Але політична доцільність не повинна використовуватися як спосіб виправдання неправового рішення. Це небезпечно для держав, у яких відбувається трансформація політичної і правової систем, оскільки не завжди відомо хто є ініціатором певних змін, яка мета переслідується і чиє життя в результаті цього покращиться. Процес державотворення і правотворення в Україні на основі політичної доцільності з порушенням діючих норм права призводить до того, що кожна наступна правляча еліта допускає можливість зміни законів на свою користь, порушуючи діюче законодавство; влада не обмежена законами, правом і відповідальністю; нівелюється цінність права в суспільстві, право як регулятор суспільних відносин на основі справедливості замінюється інтересом певних груп; прийняті політичні рішення, які суперечать праву, як правило, приносять користь невеликій групі чиновників, а не громадянам держави.

Така ситуація відображена у політичних теоріях. Український науковець Е. Щербенко проаналізував навчальну політологічну літературу в Україні і з'ясував, що право як основа політики замінене на інтерес. Право створювалось для того, щоб реалізувати принцип рівності вільних громадян, а інтерес спрямований на досягнення приватної чи корпоративної мети, яка не відповідає загальним інтересам. Таким чином, зазначає науковець, певна група може прагнути реалізації своїх цілей, утискуючи або знищуючи інші суспільні групи, бо за такого підходу тут не існує ставлення до інших як до вільних і рівних [11, с. 260].

Очевидно потрібно починати із теорії політики, права. Розуміння політики, засноване на інтересі, а не на праві, яке міститься в українській навчальній літературі, і на якому виховується молоде покоління майбутніх політиків і юристів, поширює правовий нігілізм, аполітичність, недовіру до влади. Дане розуміння політики дозволяє використовувати інститути держави на користь корпоративного інтересу і порушує принцип відповідальності за стан справ у цілому суспільстві. Такий шлях ніколи не приведе до створення правової, а відтак справедливої, ефективною держави. Влада повинна показувати приклад законослухняності, а право і політика взаємно доповнювати одне одного для досягнення спільної мети – ефективного регулювання суспільних відносин.

Важливо, щоб реформи відбувалися в рамках діючого законодавства. Підготовка необхідних змін повинна супроводжуватися розробкою відповідного нормативно-правового забезпечення. На сьогодні порядок розроблення, розгляду, ухвалення та введення у дію законів України часто змінюється залежно від груп політичних інтересів, що знаходяться при владі. Законодавчий процес і парламентська законодавча процедура в Україні потребує значного вдосконалення. Формування національного законодавства, на думку науковців Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, має такі негативні тенденції: постійне зростання питомої ваги законів про внесення змін у чинне законодавство, диспропорція законодавчого регулювання окремих сфер і напрямів, прогресуюче зниження якості законів, їх юридико-технічного рівня, зменшення рівня систематизації законодавчих актів, концептуально хибна регламентація законодавчої процедури і т.д. Українські юристи

О. В. Скрипнюк, М. О. Теплюк та О. І. Ющик пропонують систему заходів, за допомогою яких можна усунути зазначені проблеми. Зокрема, необхідно розмежувати політичний та юридико-технічний аспекти законотворення; для підготовки якісних законопроектів створити тематичні законотворчі колективи; здійснювати науково-правову експертизу законопроектів тощо. «Увагу народних депутатів потрібно зосередити в режимі пленарних засідань парламенту на вирішенні питань політичного спрямування законів, їх соціальної доцільності та концептуального вибору (у разі альтернатив), а питання юридичної техніки підготовки законопроектів залишити за професійним апаратом фахівців та для їх вирішення – за народними депутатами у парламентських комітетах» [12, с. 77].

В Україні політична практика підтверджує, що у нас переважає підхід, за яким право створюється владою, має суб'єктивний характер, відтак у цьому співвідношенні політика є визначальною. Інший підхід, коли право, незалежно від правотворчості і правозастосування, згодом відокремлюється від влади, є об'єктивним і підпорядковує політику, поки що є ідеалом. Така ситуація має історичне коріння в Радянському Союзі, де рішення партії вважалося найголовнішим, а право не було самостійним, воно не мало можливості обмежити свавілля влади. У представників української політико-управлінської еліти недостатньо політичної відповідальності. Остання за своєю суттю є моральною, а тому не передбачає юридичних санкцій. Вона залежить від політичної культури державних службовців найвищого рівня. Відповідна політична, правова культура, свідомість не може з'явитися швидко, за бажанням декількох людей. Політичні і правові цінності потрібно виховувати протягом тривалого часу. Потрібно виховувати повагу до обов'язків. «Якщо б я міг зробити так, щоб люди отримали нові основи полюбити свої обов'язки, свою батьківщину і свої закони, щоб вони відчували себе більш щасливими у будь-якій країні... я вважав би себе найщасливішим із смертних», – писав Ш. Монтеск'є [13, с. 160].

Варта уваги переконлива думка українського науковця О. М. Костенка, який вважає, що в нашій ситуації провідна роль у процесі виховання еліти повинна належати університетам [14, с. 137]. Наприклад, в Єгипті нащадка фараона в молодому віці починали навчати мистецтву управління державою. Він повинен був володіти певними знаннями, навичками, вміннями (аналізувати, передбачати, приймати швидкі обґрунтовані рішення і т.д.). А зараз на найвищі державні посади часто призначаються люди, які не мають відповідного досвіду, знань. Управління суспільними справами є надзвичайно складною наукою. Потрібно ґрунтовно вивчати моделі, закономірності, тенденції політичного процесу. Політико-управлінська еліта, яка в своїй діяльності користується власними інтересами на шкоду суспільному благу повинна розуміти, що вона буде позбавлена можливості надалі займати важливі посади через втрату цінності інституту права. За таких умов не можуть бути забезпечені однакові правила гри для всіх і тому наступна влада зможе використати право на свій розсуд і, як правило, проти своїх попередників. В такому випадку основна мета політики і права – впорядкування суспільних відносин і ефективний розвиток держави – не буде досягнута. Перебування при владі буде тривалим, якщо в державній політиці враховуються інтереси суспільства, якщо правила і норми поведінки є однаковими для всіх членів суспільства, якщо порядок у суспільстві надійно забезпечений правом.

1. *Кресіна І.О.* Політика і право: проблеми співвідношення / І.О. Кресіна // *Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.* – Випуск 14. – К., 2003. – С. 467-472.

2. *Селіванов В.* Предмет дослідження – державна політика / В. Селіванов // *Віче.* – 2005. – №1. – С. 8-13.

3. *Гришнова Е.Е.* Политика и право: вектор взаимодействия / Е.Е. Гришнова // *Теория и практика общественного развития. Электронный научный журнал.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://teoria-practica.ru/index.php/3-2010/228-politologia/540-1>

4. *Карбонье Ж.* Юридическая социология : пер. с фр. / пер. и вступ. ст. В.А. Туманова. / Ж. Карбонье – М. : Прогресс, 1986. – 352 с.
5. *О'Коннелл Д.* Правопреемство государств / Д. О'Коннелл. – Москва: Изд. иностр. лит., 1957. – 589 с.
6. *Хайек Ф.А.* Общество свободных. /Пер. с англ. Под ред. Ю. Колкера. / Ф.А. Хайек – Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd., 1990. – 309 с.
7. *Матузов Н.И.* Право и политика: антиподы или союзники? / Н.И. Матузов // Правовая политика и правовая жизнь. – 2001. – 1. – С. 6-18.
8. *Інформація прес-служби Конституційного Суду України* // Сайт УНІАН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-371374.html>.
9. *Новий тлумачний словник української мови (у чотирьох томах)* / [Укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Видавництво „АКОНІТ”, 1998. – Том 1. А-Є. – 2000. – 910 с.
10. *Шемшученко Ю.С.* Що є право? / Ю.С. Шемшученко // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / [Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид. Дім „Юридична книга”. – 2005 – С. 30-46.
11. *Щербенко Е.* Фундаментальні засади політики в дискурсі української політологічної літератури / Е. Щербенко // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. – 2007. – С. 260-265.
12. *Законодавчий процес і парламентська законодавча процедура в Україні (проблеми якості, рекомендації щодо вдосконалення в контексті європейської практики): Монографія* / О.В. Скрипнюк, М.О. Теплюк, О.І. Ющик. – К.: Атіка-Н, 2010. – 92 с.
13. *Монтескьє Ш.* Избранные произведения: М., Госполитиздат, 1955. – 800 с.
14. *Костенко О.М.* Культура і закон – у протидії злу: монографія / О.М. Костенко – К. : Атіка, 2008. – 352 с.